

Enric Arderiu i l'excursionisme lleidatà

Josep Pujol Ballesté

RESUM: Una de les iniciatives d'Enric Arderiu (1868-1920), fill de Linyola, fou el Centre Excursionista de Lleida (1906). L'Associació Excursionista Ilerdanesa (1884) fou el primer impuls de l'excursionisme a Lleida, però la mort del seu fundador, Josep Pleyan de Porta (1841-1891), acabà amb l'entitat. Poc després Enric Arderiu fundà el Centre Excursionista de Lleida (1904) i donà continuïtat a la iniciativa. Amb Josep Pleyan, Lleida esdevingué la segona seu excursionista de Catalunya, i Enric Arderiu li donà l'impuls necessari per tal que el moviment no defallís.

PARAULES CLAU: Arderiu, excursionisme, catalanisme.

ABSTRACT: Enric Arderiu (1868-1920), born in Linyola, was one of the founders of El Centre Excursionista de Lleida (Lleida's Hiking Society) in 1906. L'Associació Excursionista Ilerdanesa (Ilerdan Hiking Association) was the first hiking organisation in Lleida, but dissolved once its founder, Josep Pleyan de Porta (1841-1891), passed away. Enric Arderiu founded El Centre Excursionista de Lleida (1904) and gave continuity to the proposal. Lleida became the second city in Catalonia with a hiking association, and Enric Arderiu gave a major boost to this initiative so as to prevent it from fading.

KEYWORDS: Arderiu, hiking, catalanism.

La Renaixença fou el gran impuls de la cultura catalana a partir de la primera meitat del segle XIX. A la segona meitat de segle, el moviment, que es considerava exclusivament cultural, es polititza i dóna pas al catalanisme polític. Tot i amb això, les activitats de caire cultural continuaren a partir d'iniciatives individuals que, més tard, aconseguiren l'empara d'associacions i institucions afins.

En aquest context, sorgí l'excursionisme a Catalunya. El contingut romàntic de la Renaixença fou

allò que el motivà. Els seus practicants "admiraven els vestigis de l'antigor, no per arcaics sinó com a expressió particular del poble i la pàtria".¹ Les ruïnes que visitaven no encarnaven res més que la melangia romàntica d'un passat gloriós. I tot això calia anar-ho a buscar al rerefons del país, perquè "la nacionalitat autèntica calia anar-la a cercar en amagatalls rurals, on s'havia refugiat en ésser foragitada de la ciutat que tot ho desfigurava".²

Per una banda, el moviment respon a la necessitat de conèixer el país recurrent-lo i descobrint els indrets més remots per tal de recuperar-ne la seua història i cultura. D'altra banda, esdevé l'eina per a l'estudi científic, social i natural del territori català. D'aquesta manera els homes de la Renaixença feren reeixir una cultura, contribuïren a recuperar una llengua i reafirmaren l'existència d'una pàtria.³

Així doncs, el 1876 es va crear a Barcelona l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques i el 1884 en Josep Pleyan de Porta va fundar a Lleida l'Associació Excursionista Ilerdanesa. Aquesta, però, no sobrevisqué al seu fundador, de manera que el 1906 Enric Arderiu reprendrà la iniciativa fundant el Centre Excursionista de Lleida (CEL).

1884, ASSOCIACIÓ EXCURSIONISTA ILERDANESA

La figura de Josep Pleyan de Porta (Lleida, 1841-1891) es pot caracteritzar com un arquetipus de la Renaixença i un dels pioners d'aquest moviment a la ciutat de Lleida. Fou historiador, cronista oficial de la ciutat de Lleida a partir del 1879 i un gran coneixedor de tot el territori de la província de Lleida, de

¹ J. IGLÉSIES: "Els passos inicials" dins *Els primers excursionistes*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1964, p. 18.

² J. IGLÉSIES: "Els passos inicials" dins *Els primers excursionistes...* p. 18.

³ J. IGLÉSIES: "Romàntics" dins *Els primers excursionistes...* p. 25.

la Franja de Ponent i del conjunt de Catalunya, pel que fa als aspectes artístics i històrics. Manifestà un interès especial per la història d'Espanya, d'Amèrica i per la història universal, i els seus treballs sobre la província de Lleida i la Franja de Ponent mostraren un gran domini de la geografia, dels monuments, dels aspectes històrics, de l'anècdota i, fins i tot, de la manera de viure dels seus habitants.

Dels treballs de J. Pleyan destaquen els *Apuntes de Historia de Lérida* (1873), una sèrie de fascicles que sintetitzen la història local de Lleida ben relacionada amb el context català i espanyol, i un seguit de guies urbanes i regionals, que relacionades amb els seus estudis d'història, art i geografia, mostren les seues inquietuds per l'excursionisme. Els seus treballs acaben prenent la forma d'una guia de viatge culta, de consulta i de compilació d'obres artístiques en forma de dibuixos, gravats i fotografies.⁴

El 1878, juntament amb Frederic Renyé i Viladot (1849-1903), periodista, poeta i polític, funda l'*Associació Catalanista de Lleida*. Fou la primera associació lleidatana que s'endinsà en el moviment catalanista del Principat i participà en activitats fent bloc amb altres organitzacions. No se'n sap gran cosa de les seues activitats, però tingué cert ressò en la ciutadania.⁵

Amb les finalitats de recerca històrica i de propaganda, el 1884 J. Pleyan i F. Renyé funden l'Associació Excursionista llerdanesa. Ja des dels seus inicis, concretament el 14 de maig del 1885, es troben evidències de la publicació del primer butlletí de l'Associació.⁶ Als membres d'aquesta associació els unien uns sentiments catalanistes i una inquietud cultural que no tenien cabuda en els partits polítics de l'època. Un altre aspecte que cal tenir en compte és que, ja des de la mateixa associació, es pretenia constituir més una acadèmia d'estudiosos que un grup d'afeccionats, cosa que queda reflectida en els mateixos estatuts. Dins l'Associació convivia en harmonia l'excursionisme erudit i l'excursionis-

me pintoresc. A més a més, també cal assenyalar la diversitat d'ideologies polítiques que es mantingué durant el temps de vida de l'Associació Excursionista llerdanesa i que tingué continuïtat en el Centre Excursionista de Lleida.⁷

La mort de J. Pleyan el 1891 suposà un període d'aturada del moviment excursionista a Lleida. F. Renyé entrà de ple en la política, en detriment de l'activitat excursionista. Tot i això, els fonaments ja estaven posats.

1906, CENTRE EXCURSIONISTA DE LLEIDA

El 1906 es funda el Centre Excursionista de Lleida (CEL). El caràcter amb què es funda el CEL és el mateix que tenia l'anterior Associació Excursionista llerdanesa i, conseqüentment, amb arrels clarament provinents de la Renaixença i del catalanisme, cosa que queda palesa en conèixer els seus fundadors: Enric Arderiu i Valls, Rafael Gras i d'Esteva i Manel Herrera i Ges.

Aprofundint en la figura d'E. Arderiu, es pot apreciar la forta iniciativa que caracteritza tot un grup de persones. E. Arderiu va néixer el 1868 a Linyola, Urgell. Fill de família pagesa, fou enviat a estudiar a Lleida sota la tutela d'un mossèn oncle seu. Estudià al Seminari, cursà els estudis de Batxillerat i es graduà en ciències el 1887, però la seua situació econòmica el portà becat a Madrid a estudiar Filosofia i Lletres i Dret, de manera que esdevé doctor en Filosofia i llicenciat en Dret el 1891, a banda de tenir coneixements d'àrab i hebreu.⁸

El 1892 es presentà a oposicions pel cos d'Arxius, Biblioteques i Museus i obtingué la plaça d'arxiver d'Hisenda i de la Biblioteca Provincial de Lleida. En aquesta època E. Arderiu ja era membre de Joventut Catalanista, una entitat dedicada al co-

⁴ J. MARTÍ-HENNEBERG, R. M. MARTÍNEZ I MENA i M. C. VALVERDE I SANVISÉN: "L'excursionisme a Lleida durant el segle XIX", "El projecte intel·lectual de Pleyan de Porta" dins *L'excursionisme a Lleida (1884-1936)*, Lleida, Ajuntament de Lleida, 1995, p. 28-39.

⁵ R. SOL I CLOT i M. DEL C. TORRES: "III, Les entitats catalanistes", "L'Associació Catalanista de Lleida", dins *Lleida i el Fet Nacional Català (1878-1911)*, Barcelona, Edicions 62, 1978, p. 69-73.

⁶ R. SOL I CLOT i M. DEL C. TORRES: "IV, L'excursionisme i les seves activitats investigadores", "L'Associació Excursionista llerdanesa", dins *Lleida i el Fet Nacional Català (1878-1911)*, p. 79.

⁷ J. MARTÍ-HENNEBERG, R. M. MARTÍNEZ I MENA i M. C. VALVERDE I SANVISÉN: "L'excursionisme a Lleida durant el segle XIX", "L'Associació Excursionista llerdanesa" dins *L'excursionisme a Lleida (1884-1936)*, p. 40-46.

⁸ J. IGLÉSIES, "Centre Excursionista de Lleida", dins *Enciclopèdia de l'excursionisme. Volum I. Història (1876-1939)*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1964, p. 414.

neixement i foment de la cultura catalana, dins la qual les excursions tenien cabuda. La participació en aquesta associació li costà la pèrdua del seu càrrec. Més tard, però, aconsegueix el reingrés al cos d'Arxivers, però es destinà, primer, a Huelva i, després, a Osca, a més a més de pesar damunt seu la prohibició d'exercir a Catalunya.

El mateix any, el 1902, li ofereixen la direcció del periòdic *La Renaixença*, que acceptà, de manera que es traslladà a Barcelona, fins que el 1903 és destinat a la Biblioteca Nacional de Madrid. Al cap de dos anys, la plaça de Bibliotecari Provincial a Lleida torna a quedar vacant i se li permet el retorn a Catalunya. Havent tornat a Lleida, funda el 1906 el Centre Excursionista de Lleida, del qual en fou president fins al 1915, excepte l'any 1909. E. Arderiu, però, no restà inactiu, la seua activitat en la recerca històrica és quantiosa i el 1916 funda l'Associació Cultural Catalanista. La feina el porta un altre cop fora de Catalunya, a Zamora i a Simancas. El 1920 mor a l'edat de 52 anys.⁹

E. Arderiu era un cas únic. Formava part d'un grup d'individus amb inquietuds socials i formació intel·lectual. Un altre exemple és el de Manuel Herrera i Ges (Lleida, 1880-1951). A principis del segle XX va cursar els estudis de Dret a Saragossa, alternant-ho amb piano, composició i harmonia. Després es traslladà a Madrid, on segueix estudis de dibuix i pintura amb els mestres Fontanals i amb el lleidatà Jaume Morera i Galícia.¹⁰

Herrera i Ges ingressà en el cos nacional de secretaris de Cambres Oficials de la Propietat Urbana, i ocupà els càrrecs de secretari de la Cambra de la Propietat Urbana a Lleida i el de magistrat suplent de l'Audiència Provincial fins a la jubilació. A més a més, la seua afició al periodisme el portà a dirigir el diari *El Pallaresa*. Entre les seues aficions s'ha d'afegir la fotografia, la música i la pintura. També treballà en la recuperació de la Seu Vella i fou un dels principals impulsors de la declaració com a monument nacional. En els darrers anys de vida, impartí classes

de dibuix al Seminari Diocesà de Lleida.¹¹ L'excursionisme li ofería la possibilitat de la troballa de monuments perduts que combinava amb la fotografia. A més a més, exercí el càrrec de secretari de l'entitat.

Altres personatges que es dedicaren al centre durant aquests primers anys foren: Alfred Pereña (1882-1930), advocat i polític. Fou elegit diputat provincial el 1911, 1915, 1919 i 1923, i també fou membre fundador del Partit Republicà Català, antecessor d'Esquerra Republicana. Ocupà el càrrec de vicepresident del CEL del 1908 al 1912. Frederic Godàs (1879-1920), pedagog fundador del Liceo Escolar el 1906, la primera escola privada de Lleida, també participà de les activitats de l'entitat. Exercí de vocal del CEL el 1908 i el 1909, de vocal de la Comissió administrativa entre el 1908 i el 1910, d'Arxiver-Bibliotecari el 1912 i de vicepresident del CEL el 1916. Josep Estadella (1880-1951), metge i polític, també intervingué en l'associació. Fou Ministre de Treball i Previsió Social (1933-1934), poeta premiat amb la Flor Natural als Jocs Florals del 1904 i del 1915, i Mestre en Gai Saber el 1928. Al centre exercí els càrrecs de secretari de la Secció Arqueològica el 1908, president de la Secció Folklorica del 1909 al 1911, president de la Secció Científica el 1912, vocal del Consell de Redacció del Butlletí entre 1908 i 1912, vocal del CEL el 1926 i president de la Secció Literària el 1926. Humbert Torres (1879-1955), nacionalista republicà, fou alcalde de Lleida del 1917 al 1919, diputat al Parlament de Catalunya. Dins de l'entitat, actuà com a president de la Secció Científica el 1916. A més a més, Miquel Roig i Morera, com a tresorer i home actiu promotor d'activitats, i persones com Marcel·lí Armengol, Benigne Arderiu i Magí Morera, entre d'altres, participaren de l'activitat excursionista i la mantingueren viva.¹²

Així doncs, el CEL estava integrat per un conjunt de personalitats que, a més a més, conformaven el teixit associatiu, cultural i, en part, polític de la ciutat. Eren persones amb una més que evident preocupació

⁹ J. MARTÍ-HENNEBERG, R. M. MARTÍNEZ I MENA i M. C. VALVERDE I SANVISÉN: "El Centre Excursionista de Lleida, 1906-1936", "Enric Arderiu i Valls (1868-1920)" dins *L'excursionisme a Lleida (1884-1936)*, p. 51-53; i R. SOL I CLOT i M. DEL C. TORRES: "IV, L'excursionisme i les seves activitats investigadores", "El Centre Excursionista de Lleida" dins *Lleida i el Fet Nacional Català (1878-1911)*, p. 80-81; i *Butlletí del Centre Excursionista de Lleida*, núm. 2 (abril-juny de 1926), p. 18-19.

¹⁰ J. I. RODRÍGUEZ: "Biografia" dins *Manuel Herrera i Ges. Fotògraf. Lleida, inicis del segle vint (1906-1936)*, Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, 2000, p. 11.

¹¹ J. I. RODRÍGUEZ: "Biografia" dins *Manuel Herrera i Ges. Fotògraf. Lleida, inicis del segle vint (1906-1936)*, p. 11.

¹² R. SOL I CLOT i M. DEL C. TORRES: "IV, L'excursionisme i les seves activitats investigadores", "El Centre Excursionista de Lleida" dins *Lleida i el Fet Nacional Català (1878-1911)*, p. 82, i www.cel.cat – Història – Història del Centre Excursionista de Lleida – Persones il·lustres de la nostra entitat.

per la cultura i amb suficient iniciativa per tirar endavant projectes que s'han mantingut fins a l'actualitat.

El caire apolític del CEL permeté que tots aquests personatges hi estiguessin integrats i se sentissin partícips d'un projecte comú, tot i la diversitat d'ideologies polítiques. Aquest conglomerat de personalitats atorga a l'excursionisme una faceta culta, fent d'aquest una eina per conèixer el territori, recuperar el passat i difondre'l, tal com diu el primer article dels estatuts:

El Centre Excursionista de Lleida té per objecte fer viatges per Catalunya, en primer lloc, i pel reste d'Espanya i terres estrangeres, si fos possible. [...] En les excursions es procurarà treure el major profit possible de l'observació de les belleses de la naturalesa, coneixent, estudiant i conservant tot quan tinga quelcom de notable per sa importància històrica, artística, arqueològica, etc., així com se faran també estudis sobre la llengua, tradicions i mode d'ésser dels habitants de les comarques o països recorreguts, per a després divulgar ses belleses naturals i fomentar l'estimació d'aquelles.¹³

De fet, l'organització de l'entitat girava entorn d'aquest caràcter investigador i culte. El CEL s'organitzava en seccions, cadascuna d'elles s'encarregava de determinades tasques. Aquestes eren: Secció Arqueològica, Secció Científica (de les Ciències Naturals), Secció Folklorica i Secció fotogràfica. Per arribar més lluny en la recerca, s'organitzaren seccions independents que treballaven en diverses comarques o altres territoris. La difusió del coneixement obtingut, així com les ressenyes de les excursions, es feien a través de la publicació del *Butlletí*, el primer número del qual data del 1908.¹⁴

Les activitats del Centre foren nombroses i importants, fins al punt que el centre esdevingué un veritable centre d'estudis històrics i científics. En obres de cultura l'entitat era requerida en qualitat d'assessora, alhora que es reclamava la seua presèn-

cia en congressos d'història, excursions científiques i en altres activitats similars.¹⁵

El prestigi que adquirí el CEL, ja des dels seus inicis, el portà a participar en el Congrés de la Federació de Societats Pireneïstes, d'àmbit internacional i celebrat a Perpinyà i a Barcelona del 14 al 22 de març de 1908. El congrés tenia com a objectiu superar els entrebancs que suposava la muntanya en aquell moment. Així doncs, es va proposar establir una ortografia comuna per evitar variacions en els topònims, eliminar els obstacles de caràcter institucional i econòmic que suposaven les duanes i senyalitzar les principals rutes pirenaïques per tal d'evitar accidents.¹⁶

El mateix 1908 es produeix el descobriment de les pintures prehistòriques del Cogul. Encara que la investigació fou duta a terme pel Centre Excursionista de Catalunya, el CEL hi tingué un paper remarcable, reflectit en els articles publicats al *butlletí*.¹⁷ Però allò que realment destaca dels inicis del CEL és l'organització del Primer Congrés Excursionista Català, celebrat a Lleida el 1911.

El congrés tingué un caràcter similar al Congrés de la Federació de Societats Pireneïstes: unificar criteris. La idea sorgí el 1910 en l'aplec excursionista celebrat a Poblet, del qual en sorgí una comissió encarregada d'organitzar el Primer Congrés Excursionista Català. La convocatòria tractava quatre temes generals: 1) establir bases per a la delimitació de les comarques catalanes; 2) fixar unes cites per a l'estudi de la toponomàstica catalana; 3) formar un catàleg general i metòdic dels objectes monumentals i arqueològics i belleses naturals de Catalunya; i 4) estudiar l'establiment d'una federació de les entitats excursionistes de Catalunya.

Pel que fa al primer punt, no s'establí un criteri únic fins a 1931 amb la divisió comarcal realitzada a partir de les àrees de mercat. En el segon apartat, hi tingué una forta influència la nova tendència de la filologia en les investigacions dialectals. Amb referèn-

¹³ J. IGLÉSIES: "Centre Excursionista de Lleida", dins *Enciclopèdia de l'excursionisme. Volum I. Història (1876-1939)*, p. 414.

¹⁴ J. MARTÍ-HENNEBERG, R. M. MARTÍNEZ I MENA i M. C. VALVERDE I SANVISÉN: "El Centre Excursionista de Lleida, 1906-1936" dins *L'excursionisme a Lleida (1884-1936)*, p. 47-113.

¹⁵ R. SOL I CLOT i M. DEL C. TORRES: "IV, L'excursionisme i les seves activitats investigadores", "Les Activitats investigadores del Centre", dins *Lleida i el Fet Nacional Català (1878-1911)*, p. 82.

¹⁶ J. MARTÍ-HENNEBERG, R. M. MARTÍNEZ I MENA i M. C. VALVERDE I SANVISÉN: "El Centre Excursionista de Lleida, 1906-1936. L'activitat cultural", dins *L'excursionisme a Lleida (1884-1936)*, p. 95-96.

¹⁷ J. MARTÍ-HENNEBERG, R. M. MARTÍNEZ I MENA i M. C. VALVERDE I SANVISÉN: "El Centre Excursionista de Lleida, 1906 - 1936. L'activitat cultural", dins *L'excursionisme a Lleida (1884-1936)*, p. 96.

cial tercer aspecte, s'establí la necessitat d'elaborar un full d'instrucció arqueològica amb la finalitat de divulgar el coneixement i unificar la metodologia de les investigacions. També es va fer palès l'interès de fer una recopilació de les obres d'art de Catalunya. S'insistí en el paper dels arxius com a font de dades per a la història, apostant així per un historicisme positivista en el qual prevalguessin les dades per sobre de la llegenda. Es tractava de desbancar un relat històric que es formava a partir de llegendes, per tal de treballar en la ciència històrica que elaborava un discurs a través dels documents llegats del passat.

Pel que fa a la creació d'una federació d'entitats excursionistes, es va considerar que no n'hi havia suficients i es mantingué la federació espontània nascuda a Poblet el 1910 i continuada a Lleida en aquest congrés, tot i que es veia prioritari motivar la formació de més centres arreu de Catalunya.¹⁸ Aquesta proposta, però, estigué present en els congressos posteriors,¹⁹ fins al punt que esdevingué una realitat des del 1920.

Del congrés sorgiren altres temes que en el futur tingueren notòries repercussions. Entre les més importants cal destacar: construir una xarxa de refugis de forma coordinada entre les diferents entitats, formar el mapa de Catalunya, la relació entre excursionisme i fotografia, estudiar el folklore per a estudiar la cultura popular, com portar l'excursionisme a la classe obrera, les dones i els nois, i tractar el vessant esportiu de l'excursionisme.²⁰ Finalment, es proposà de sol·licitar al govern la declaració de la Seu Vella de Lleida monument nacional.²¹

Així doncs, davant totes aquestes activitats del CEL es pot dir que aquesta era una entitat viva, que no restava aïllada dels corrents internacionals i que contribuï notablement a l'auge de l'excursionisme en l'àmbit català. El CEL sobrevisqué fins a 1936, tot i que no aconseguí continuar la seua tasca durant els inicis del franquisme, però tot i això l'activitat continuava, de manera que el 1957 s'aconseguí refer l'entitat dins de la legalitat del règim.

EPÍLEG

Es pot concloure que l'excursionisme, en el seu origen, és una eina sorgida de la Renaixença amb la finalitat de contribuir a la construcció d'una identitat nacional. L'impuls és romàntic, però el mètode ve marcat pel positivisme científic.

Des del seu origen, el moviment presenta una doble cara. La primera és la que estudia el territori des de tots els punts de vista possibles: història, folklore, arqueologia i ciències naturals. L'altre rostre és el que avui dia ocupa la major part de l'activitat excursionista: l'exploració de la muntanya. Així doncs, la vessant esportiva és la més permanent, però amb unes reminiscències romàntiques clarament vigents: cercar el lligam entre l'ésser humà i la natura en els paratges més recòndits.

Amb tot, aquests homes de la Renaixença feren reeixir una cultura, contribuïren a recuperar una llengua i reafirmaren l'existència d'una pàtria.²² "Però ben aviat surten de les esglésies i ermites amagades en paratges recòndits per conquerir la muntanya. Des del seu inici els primers excursionistes apren-gueren a renunciar a l'exclusivisme per esdevenir [...] una gent que busquen ensems les belleses del present i els records i grandeses del passat".²³

Tota aquesta àrdua tasca es dugué a terme mercès a la voluntat i dedicació d'un conjunt de persones. Es tracta d'un grup heterogeni en composició, però amb un mateix propòsit. La procedència social dels seus membres era la d'una classe mitjana que ocupava les professions liberals i el funcionariat de l'estat. La formació acadèmica i el bagatge cultural d'aquestes persones permeteren despertar iniciatives com el CEL o la resta de l'entramat associatiu i institucional de Lleida i Catalunya amb l'objectiu de dotar els ciutadans del país d'una consciència nacional catalana. Tot això ha estat fruit d'una suma contínua d'iniciatives i esforços com els que va dur a terme E. Arderiu i el CEL.

¹⁸ J. MARTÍ-HENNEBERG, R. M. MARTÍNEZ i MENA i M. C. VALVERDE i SANVISÉN: "El Centre Excursionista de Lleida, 1906-1936. El I Congrés Excursionista Català", dins *L'excursionisme a Lleida (1884-1936)*, p. 129-145, i R. SOL i CLOT i M. del C. TORRES: "IV, L'excursionisme i les seves activitats investigadores", "C) El primer congrés de l'excursionisme català." dins *Lleida i el Fet Nacional Català (1878-1911)*, p. 87-91.

¹⁹ J. IGLÉSIES: "Els congressos excursionistes. El I Congrés, a Lleida" dins *Enciclopèdia...*, p. 674.

²⁰ J. IGLÉSIES: "Els congressos excursionistes. El I Congrés a Lleida" dins *Enciclopèdia...*, p. 674.

²¹ J. MARTÍ-HENNEBERG, R. M. MARTÍNEZ i MENA i M. C. VALVERDE i SANVISÉN: "El Centre Excursionista de Lleida, 1906-1936. El I Congrés Excursionista Català", dins *L'excursionisme a Lleida (1884-1936)*, p. 140-145.

²² J. IGLÉSIES: "Romàntics", dins *Els primers excursionistes...*, p. 25.

²³ J. IGLÉSIES: "La primera excursió "autèntica", dins *Els primers excursionistes...*, p. 51.